

JÁSZI OSZKÁR 1919 ELŐTTI MUNKÁSSÁGÁNAK MEGÍTÉLÉSÉHEZ

Születésének 100. évfordulójára

Az újraértékelés szükségessége

A századelő radikális magyar értelmiségének és vezéralakjának, Jászi Oszkárnak tárgyilagos értékelésével mai napig adós történetírásunk. Legutóbb Litván György utalt arra, hogy még olyan — különben nem jelentéktelen — részkérdésekben is, mint Ady és Jászi viszonya, az elfogultságok erősen éreztetik hatásukat. Litván Király Istvánnal vitázik, s rajta keresztül Lukács Györggyel és Révai Józseffel, akik „Adyt következetesen elválasztották a maga háttérétől . . . holmi magányos lovagot csináltak belőle, aki nem csupán *több*, hanem *más* is, mint körülötte a többiek voltak, s az egész nagy korszakból egyedül őt fogadták el”.¹ S Ady és Jászi viszonyának megítélésében még csak nem is rossz a helyzet; Ady-monográfiájában Varga József részletesen dokumentálta, hogy már nagyváradi éveitől kezdve mi mindent köszönhetett a költő a Huszadik Század szociológusainak és mindenekelőtt Jászinak, akihez a legmélyebb barátság fűzte élete végéig.²

Nehéz megérteni, hogy a századelő radikális szellemi mozgalma miért részesült és részesül napjainkban is lelkisínylésben marxista szerzők részéről. Révai Józsefnek az a rövid és sommás értékelése, amelyet Szabó Ervin-tanulmányában adott, nemcsak igazságtalan, de tárgyilag téves is. A polgári radikalizmust a természetjog alapján álló naív szemléletként mutatta be, amely a következő értékellentétben gondolkodik: „A feudalizmus: észszerűtlen, a kapitalizmus: észszerű. A nyílt szavazás, a szolgabírák, a munkapárt és a 48-as sérelmi politika Magyarországa: rossz; a 'művelt Nyugat', a titkos szavazás, a demokrácia: jó. Azt az erőszak tartja fenn, ezt az ész hozta létre . . . De a polgári radikalizmus a nagy nyugati országokban is az imperialista parazitáság, a politikai reakció képét mutatta . . .”³

A századelő magyar radikalizmusa valóban *polgári* volt, a nyugati demokráciákat tekintette mintának és állította perspektívaként a magyar fejlődés elé, saját szerepét pedig „felvilágosító”-nak tudta és vallotta. De korántsem tűnik olyan naívnak, mint amilyenek Révai beállította. Jásziék teljesen tisztában voltak a Nyugat árnyoldalaival is; az „erőszak” és az „ész” viszonyában sokkal árnyaltabb felfogást képviseltek; leegyszerűsített értékellentéteket pedig legfeljebb a programadó írásaikban találhatunk — de ez a politikai közösségteremtés

¹ Mint Litván írja: „Lukács még élete vége felé is csak Szabó Ervinnel tett kivételt. Babitsot, Kunfit, Jászit és társaikat öregségében sem lanyhuló indulattal és minden arányérzék mellőzésével, nemcsak 1919 utáni pályafutásuk miatt, hanem a forradalmak előtti és alatti szerepük teljes alábecsülésével igyekezett kiiktatni a régi Magyarországot ostromló nemzedék nagyjai közül.” LITVÁN György: „Magyar gondolat — szabad gondolat.” Progresszió és nemzeti törekvések a századeleji Magyarországon. Valóság, 1975/3. 14. (Kiemelések a szerzőtől.)

² VARGA József: Ady Endre. Pályakép-vázlat. Bp. 1966.

³ RÉVAI József: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. In: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1949. 61–63. Keletkezésének körülményeiről és funkciójáról I. LACKÓ Miklós részletes elemzését: Révai-problémák I. A Szabó Ervin-tanulmány. In.: Válságok — választások. Bp. 1975. 194–229.

szükségszerű velejárója.⁴ Nem beszélve arról, hogy a századelő magyar radikalizmusát nem lehet egyetlen egységes és változatlan tömbnek tekinteni, igen különböző nézetek kaptak itt teret, s a folytonos konfrontációban a nézetek változása-fejlődése rendkívül dinamikus volt.⁵

Révai elfogult ítélete mai napig érezteti hatását a marxista igényű szakirodalomban. Elég Fukász György monográfiájára utalni,⁶ amelyben a gazdagon dokumentált anyag és a Révai-féle értékelés erőszakolása ismételt ellentmondásokra/vezet;⁷ vagy azokra a mai reflexiókra, amelyek újfent „naív racionalizmus”-ban marasztalják el a századelő radikálisait.⁸

Kétségtelen, nem voltak marxisták és közülük csak kevesen jutottak el a kommunista mozgalomig, de ez a körülmény önmagában még nem minősíti sem erőnyeiket, sem gyengéiket. Egyrészt azért nem, mert az ilyen értékelés *történetitlen*. A századelő magyar társadalmában nem a marxizmus volt a progresszió mércéje; Varga József joggal mutatott rá — éppen Fukász könyvével vitázva — hogy „ha nem elméleti princípiumokkal, hanem a korrall, a század első évtizedeinek magyar és világtörténelmi valóságával szembesítjük Jászit, akkor rögtön szembetűnik nagysága: kiderül, hogy ez a rossz 'marxista' a csúcson mindig együtt lélegzett a korrall”.⁹ Horváth Zoltán is nyomatékosan figyelmeztet arra — Jászi politikai hatását értékelve —, hogy „Megítélésében nem igazságos mérték az, hogy nem marxista. (S legyen szabad itt a szóhasználatban elhatároló különbséget tenni a 'nem-marxista' és az 'antimarxista' között... A megítélés helyes marxista mértéke, úgy véljük, az: milyen erővel és milyen széles körben tudta kiváltani azt a felismerést, hogy rossz, tarthatatlan az, ami és ahogy van — s hogy mennyiben tudott a teendőkre utat mutatni.”)¹⁰

Másrészt a marxizmus alapján történő „kizárólagos” értékelés azért sem helyes, mivel figyelmen kívül hagyja, hogy a marxizmus nem statikus, nem hermetikus, hanem *fejlődő* és *integráló* szellemi mozgalom, amelynek mindenkor mérlegelnie kell a nem-marxista, de (nyilvánvalóan) progresszív irányzatok eredményeit és figyelembe kell vennie azok *kritikai* észrevételeit is. Kivált olyan történelmi tapasztalatok birtokában, amelyekre a nemzetközi kommunista mozgalom az ún. „személyi kultusz” időszakában tett szert. Ebből a szempontból érdemes tanulmányozni Jászi Oszkár bíráló megjegyzéseit is, amelyeket (természetesen még jószándékú, progresszív korszakában, 1923-ig) a korai kommunista törekvések torz kinövésére tett. Munkásságának megítélésében pedig aligha célravezető a merev elutasítás,

⁴ Jellemző példa erre Jászi híres programadó írása, a Kulturális elmaradottságunk okairól (Huszadik Század — a továbbiakban: H. Sz. —, 1905/7. 1—28.), amely diametris ellentétbe állítja az ipari és agrárállamot, a polgári és feudális társadalmat, a fejlett Nyugatot és az elmaradt magyar viszonyokat. Mindez nem akadályozza Jászit abban, hogy jelezze: nyugaton „a polgárelem vezetőszerpe végefelé közeledik. Ismét egy új osztály jelent meg a történelem színpadán: az emberi haladás legújabb fázisának letéteményese, az *ipari és mezőgazdasági proletariátus*... Ő ma a világtörténelem egyedüli *csakugyan kulturszomjas* alkotóeleme... és a polgárság hovatovább abba a viszonyba kerül vele, amelyben ő állt vala a feudalizmussal szemben, mikor attól jogait ostromolta.” (I. h. 16.)

⁵ L. erről LITVÁN György és SZÜCS László bevezető tanulmányát: A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre. Bp. 1973. 1. köt. 5—46.

⁶ FUKÁSZ György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900—1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Bp. 1960.

⁷ Fukász könyvéről helyesen állapította meg Varga József, hogy „részleteiből egy sokkal vonzóbb és hitelesebb Jászi-kép tárul elénk, mint a saját elvi summázásaiból”. VARGA József: Jászi Oszkarról. In: Adytól máig. Bp. 1970. 94. L. még SÁNDOR Pál észrevételeit Fukász könyvéről: A magyar filozófia története 1900—1945. Bp. 1973. 1. köt. 382—383.

⁸ L. HANÁK Péter és LACKÓ Mihály recenzióját A szociológia első magyar műhelye c. gyűjteményről (Valóság, 1973/6). Lackó abban is követi Révait, hogy elszakítja Adyt Jásziéktől és szembeállítja velük. Részben e recenziókkal vitázik szemlém (ItK 1975. 119—121).

⁹ VARGA József: I. m. 92.

¹⁰ HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története. Bp. 1974. 314.

a marxista nézőpont számonkérése. Amit Révai 1931-ben írt, mégkevésbé tartható fent 1960-ban vagy 1973-ban.

Talán körültekintőbbek lehetnének a századelő radikális értelmisége „naïv racionalizmusának” értékelésében is. Utólag persze könnyű pálcát törni illúzióik felett és fejükre olvasni téves helyzetmegítélésüket. Túlzott reményeket fűztek a magyar fejlődéshez, amire az — legalábbis az ország belső erejéből — nem volt képes; nem kevésbé a fejlett nyugat-európai országok politikájához, amely azután alaposan rácăfolt várakozásukra.¹¹ De a racionalista gondolkodás szükségszerű kockázata ez: a politikával csak mint *tényleges érdekek* következményével és reprezentációjával számolni, feltételezve, hogy a társadalom (uralkodó) rétegei *képesek felismerni* tényleges érdekeiket.

Jászi szociológiai pozíciója

Írásom célja, hogy néhány szempontra felhívjam a figyelmet, amelyek Jászi 1919 előtti munkásságának megítélésében lényegesnek látszanak. Mivel a vonatkozások köre igen tág, csak a legfontosabb kérdésekre térek ki részletesebben, számos probléma esetében kénytelen vagyok utalásokkal beérni.

Az első kérdés, amelyet fel kell tenni: mennyiben volt Jászi szociológus? És ennek megválaszolásához még előbb: mennyiben volt szociológus a Huszadik Század köre? Hogyan tájékozódott és hol foglalt helyet a kor szociológiai áramlataiban?¹²

A mai olvasó számára is meglepően hat, hogy mennyire tájékozottak voltak, mennyire ismerték a korabeli európai szellemi áramlatokat; sokszor közvetlenül a megjelenés után reflektáltak jelentős szakmunkákra. A tájékozódási irányok természetesen vitathatóak, kivált mai szemmel, hiszen túlon túl nagy súlyt kaptak a *Spencer* nyomán fellépő *evolucionista* iskolák, s hasonlóan a *pszichologizáló* szociológiai megközelítések is, jóllehet azt a mélyreható kritikát, amelyet mindkettő fölött *Durkheim* gyakorolt, nemcsak ismerték, hanem méltányolták is.¹³ E hangsúly-eltolódásban nyilván az játszott szerepet elsősorban, hogy szociológiai munkálkodásuk célja végső soron a magyar fejlődést nyugat-európai mintára megoldó gyakorlati átalakítás volt, így az *evolúció* gondolata egész gondolkodásuk meghatározójává vált.¹⁴ (Érdemes megjegyezni, hogy a marxista történettelfogás is olyan szemléletnek számított, amely a korábbi evolucionizmust tagadja ugyan, de a világtörténelmi evolúciót feltételezi.)

Külön problémát jelent ellentmondásos viszonyuk a *német* filozófiához és szociológiához. Ma többen is úgy látják, hogy tájékozódásuk súlyos korlátja, hogy „rossz pillanatban” fordultak el a német szociológiától, éppen *Simmel* és *Max Weber* idején, akiket közülük kevesen,

¹¹ Illúzióik mélyreható kritikáját — önkritikáját Jászi is elvégezte, 1.: Magyar kálvária, magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Bécs 1920.

¹² Erre a kérdésre kitértem a már említett szemlében is. Az ott kifejtett megjegyzéseimet itt néhány ponton korrigálom.

¹³ Spencer hatása 1903-ig volt számottevő, ekkor Jászi külön cikket szentel viszonyuk tisztázásának (Herbert Spencer és jövő feladataink. H. Sz., 1904/1. 1—14. A tanulmány Spencer halála alkalmából íródott). Durkheim koncepciójával 1905-ös párizsi tanulmányútja során ismerkedett meg Jászi, elsőként ő adott ismertetést róla a Huszadik Században. A durkheimi objektivitás-igény elismerése — az introspekcio elvetése miatt — még parázs vitába is sodorta Jászit szeretett mesterével, Piklerrel (JÁSZI Oszkár: A szociológia módszerei. H. Sz., 1905/4. 325—332. Uő.: Két szociológiai évkönyv. Uo. 1905/6. 533—542. PIKLER Gyula: A menopsychologikus szociológiáról. Uo. 1905/6. 62—77. JÁSZI Oszkár: A szociológia két iskolája. Uo. 1905/7. 168—175). Igen jellemző, hogy még a körükben jól ismert Durkheim is — akinek munkásságát több tanulmányban is elemezték — milyen kevésbé volt népszerű a magyar radikálisok előtt. Bár tudományos jelentőségét elismerte Jászi, ellenzéseite vele szemben mindig hangsúlyozta.

¹⁴ Az evolúció gondolatának fontossága magyarázza azt is, hogy Jásziék előtt miért maradt népszerű Spencer és miért nem vált azzá Durkheim. Vö. JÁSZI Oszkár: Van-e társadalmi haladás? H. Sz., 1912. 2. köt. 503—536.

mindenekelőtt Lukács György ismert.¹⁵ Itt csak utalhatok arra, hogy Simmel vagy Weber szociológiai munkássága akkor csak egy szűk értelmiségi elit körében kapott megfelelő figyelmet; példa lehet erre egyébként maga Lukács, aki bár ismerte, személyes kapcsolatban is állt vele, nem mérte fel a weberi gondolatok tényleges súlyát. (Nem beszélve arról, hogy szellemi rokonsága Lukácsnak Simmellel volt, nem Weberrel, akinek pozitivista-racionalista beállítottsága számára mindig idegen maradt.)¹⁶

A német filozófiától való elfordulás már tudatosan történt a Huszadik Század részéről, de ennek nagyon is indokolt motivációja volt, hogy a magyar szociológusok *tudományt* kívántak művelni. A filozófiát mint diszciplínát nem utasították el, a spekulációt mint módszert igen. „Pozitivizmusuk” csak odáig terjedt, hogy a tények tiszteletét a vizsgálódás elveként fogadták el, odáig már nem, hogy a tényeknek „magánvaló” értéket tulajdonítsanak. Míg a filozófiától a spekuláció, a társadalomtudománytól a *fatalizmus* taszította a magyar szociológusokat. A német tudományos gondolkodásban és — mint azt *Szabó Ervin* fogalmazta meg — *mutatis mutandis* a német munkásmozgalomban is alapvetően fatalista történet-szemlélet uralkodott, s ennek gyakorlati-politikai konzekvenciái nem válhattak különösebben rokonszenvesekké a radikális politikai átalakulást igénylő és szervező magyar értelmiség számára.

Nem lehet eléggé értékelni — a megkésett magyar fejlődés viszonyai között — azt, hogy a századelő reformnemzedéke „pozitivisták” irányt vett, megkísérelve a tényleges társadalmi állapotok felmérését és a szükséges megoldások racionális megválaszolását. A reformküzdelem náluk már nem korlátozódott a közjog területére, ők „szociológát” akartak művelni — a szociológián nem annyira egységes tudományt értve, mint inkább *önálló tudományos nézőpontot*, amelynek fennhatósága kiterjed minden társadalomtudományi területre és diszciplínára. Érdeklődésük extenzitását mutatja vizsgálódásuk rendkívül széles spektruma, amelybe belefért a nemzetiségi kérdés és az egyke problémája, a presztizs jelensége és a falu lélektana, a zsidókérdés és a kivándorlás okai. A középpontban mindig a „magyar ugar” átalakításának programja állt, s ez mindennél fontosabbá tette a *demokrácia* és a *szocializmus* lehetőségeivel való számvetést.

A szociológiát tudományos tevékenységnek tekintették, de nem elvont elméleti művelésnek, hanem olyan tannak, amelynek *gyakorlati-politikai konzekvenciái* vannak. „Szociológia! Ez volt az a szó, amely szintetizálta törekvéseinket — vallotta Jászi Tiz év című cikkében, amely a Huszadik Század alapításának tizedik évfordulóját ünnepelte¹⁷ —, a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást, és az ezen felépülő új népboldogító politikát . . .” A három összetevő persze nem volt adott az induláskor: a tudományos tájékozódást kezdetben kifejezetten *politikamentesen* képelték el és hirdették meg; a politikai következményeket is előbb kizárólag elméleti szinten ismerték el, és csak az események nyomására kényszerültek a „szociológiai” elképzelések megvalósítását a politikai gyakorlatban is kitűzni. Ez a folyamat együttjárt a Társadalomtudományi Társaság belső megtisztításával is, a konzervatív és liberális erők kiszorításával (1906-ban) s magának a radikális tábornak megerősödésével és szellemi *fejlődésével*: az európai szociológiai irányzatokkal való elméleti ismerkedéstől a magyar viszonyokra való gyakorlati alkalmazásig, az evolucionista fatalizmus kritikájától a történelmi materializmus részleges vállalásáig.¹⁸

¹⁵ Simmelről tudtak a Huszadik Század körében is, a legnagyobb szociológusok között tartották számon (pl. H. Sz., 1900. 2. köt. 465—466). Már a második számban közölték tanulmányát (SIMMEL György: A szociológia problémája. H. Sz., 1900/2. 83—90). Szorosabb kapcsolatba azonban nem kerültek vele.

¹⁶ L. erről H. PLESSNER: In Heidelberg 1913. Kölner Zeitschrift . . ., 1963. 21.

¹⁷ H. Sz., 1910/1. 1—10.

¹⁸ L. erről bővebben LITVÁN György és SZÜCS László már idézett bevezető tanulmányát.

Jászi idézett sorai arra is fényt vetnek, hogy ő úgy képzelte el a szociológiát, mint ami a természettudományos módszer objektivitásának analógiájára alakíthatja ki metodológiáját; tárgyának egyetlen specifikuma az, hogy a társadalmi jelenségekre vonatkozik; s végül kiindulópontját képezi (képezheti) egy olyan politikai gyakorlatnak, amely nemcsak tudományos megalapozott, hanem *morálisan* elkötelezett is. Vonzódása a természettudományos módszer iránt kifejeződött abban, hogy a társadalom „faji” determinánsai is izgatták, s *Méray-Horváth Károly* organikus társadalom-konceptiójának „természeti” törvényeit metodológiai szempontból mintaszerűnek tekintette.¹⁹

Szociológiai nézőpontja abban nyilvánult meg, hogy a társadalmakat mélyen tagolt alakulatoknak tekintette, amelyek hierarchikus viszonyai képezik a társadalomtudományi vizsgálatok legfőbb tárgyát.²⁰ Morális elkötelezettsége és (ezzel összefüggésben) egyéni szempontú szemlélete érvényesült — többek között — abban, hogy a társadalmi evolúció végső célját az egyén tökéletesedését és önmegvalósítását lehetővé tevő társadalom létrehozásában látta.²¹

Ha Jászi pozícióját kívánjuk kijelölni a korabeli magyar és külföldi szociológiai irányzatok között, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyik irány mellett sem kötelezte el magát egyértelműen. Elismeri és kritizálja *Spencer* koncepcióját, de nem különben jár el a vele szemben felvonultatott tanokkal, így itthoni mesterének, *Pikler Gyulának* „belátásos” elméletével és a történelmi materializmussal sem.²² Nem az a célja, hogy a különféle irányzatok kölcsönös kritikáján keresztül valamennyit tagadja, hanem hogy *kibékítse*. Tulajdonképpen összegezni — s ami ezzel együttjár — *közvetíteni* akar Jászi a különböző irányzatok között. Véleménye szerint mindegyik progresszív irányzat tartalmaz hasznos elemeket, ezeket kell kiszűrni és összegezni — a közös progresszív eszmények érdekében.

Jászi törekvéseinek megértése és értékelése szempontjából döntőnek tartom annak tisztázását, hogy *nem volt filozófus, voltaképpen szociológus sem — hanem politikus és a mai szóhasználatnál élve politológus, aki a „szociológiai”, vagyis társadalomtudományos ismeretet eszközként használta*. Ha nézeteinek filozófiai megalapozását vizsgáljuk, nem nehéz kimutatni az eklekticizmust. A szociológiai irányzatok „kibékítése” sem volt elképzelhető — legalábbis a szociológiai gondolkodás síkján — elméletileg koherens rendszer alapján. Jászi céljai azonban elsődlegesen nem szociológiai, hanem politikai természetűek. Pontosabban szólva kezdetben *tudománypolitikai*, később pedig *társadalompolitikai* természetűek.

A tudománypolitikai indítékot igen világosan fejezte ki a Huszadik Század beköszöntő, programadó írásában, a *Tudományos publicisztikában*: „... az evolucionista tudomány azon sarkalatos tételétől vezérelve, hogy az eszmék, tehetségek teljesen szabad kifejtése a leghasznosabb az emberiségre: örömmel adunk tért minden tudományos célzatú dolgozatnak, bármely iskolához vagy meggyőződéshez tartozék is írójuk... Csak egy iránynak nem nyílnak meg a *Huszadik Század* hasábjai. A reakciónak minden nyílt vagy leplezett, bátor vagy alázatos megnyilatkozása számúzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket, mert a reakció publicisztikája nem lehet *tudományos publicisztika*.”²³

Jászi tehát programszerűen vállalta a legkülönbözőbb irányzatok publikálását, a kölcsönös véleménycserétől a legnagyobb hasznot remélve. Ez nem csupán szerkesztői taktika

¹⁹ Jászi levele Szabó Ervinhez. 1905. február 21. Idézi FUKÁSZ György: i. m. 95.

²⁰ Felfogását részletesebben kifejtette *Mi a szociológia?* (Bp. 1908) c. munkájában.

²¹ Vö. Van-e társadalmi haladás? H. Sz., 1912. 2. köt. 503–536. Jászi mindvégig kitartott az egyéni lélektan fontosságának hangsúlyozása mellett a történelmi folyamatok vizsgálatában: „De nincs a társadalomnak olyan magyarázata — bármily egyoldalúan materiális, avagy reális legyen is; induljon bár ki a gazdasági erők kizárólagos hatásából, avagy a társadalmi szervezetek kényszerű kauzalitásából — mely a társadalom fejlődésében az egyéni lélektan tényeit, az embernek a társadalmi mozgalmakban kitűzött céljait nélkülözhetné.” (B. Eötvös, József állambölcsélete és politikája. H. Sz., 1913. 2. köt. 316.)

²² Vö. A történelmi materializmus állambölcsélete. Bp. 1903.

²³ H. Sz., 1900/1. 2–12.

volt részéről, tudománypolitikai céljait „tudományos publicisztikájában” is támogatta, ismételten azt keresve, hogy mi a jó, a meggyőző, a használható az egyik vagy a másik nézetben. Nem elvtelen „eklekticizmusról” van szó, hanem nagyon elvi álláspontról, amely a *progresszió* táborát kívánja megszervezni, szükségképpen kisebb kompromisszumok árán.

A progresszió tábora (kivált az induláskor) nem volt egységes. A szemléleti különbségek azonban — nem utolsósorban a „vezér”, Jászi Oszkár erőfeszítései eredményeként — nem hogy fékeztek volna, hanem inkább erősítették a radikális mozgalom belső megtisztulását, amennyiben a tudományos viták lehetővé tették a különböző szemléletek kölcsönös korrekcióját és egymáshoz való közelítését. A progresszió táborát tehát nem csupán a *külső támadások* kényszerítették közös nevezőre, hanem az érvek és ellenérvek is *kiegyenlítően* és *egységesítően* hatottak, előtérbe juttatva vagy éppen háttérbe szorítva álláspontokat.

A tudománypolitikai feladat mellett érvényesült (és az idők folyamán egyre erőteljesebben) Jászi munkásságában a közvetlen társadalompolitikai. Ez nemcsak politikai publicisztikájának növekedésében jutott kifejeződésre, hanem nagyobb szabású vállalkozásaiban is. A kifejezetten elméleti igényű korai műveket²⁴ politológiaiak követték.²⁵ E munkákból sem hiányzik a szociológiai nézőpont, de szociológiai írásoknak csak a fogalom jelentésének túlzott kitágításával nevezhetők. A politológiai (politikaelméleti) munkásságot pedig harmonikusan egészítette ki a gyakorlati politikusi.²⁶

Politológijának alapvonásai

Ha nem szociológusnak és kiváltképp nem filozófusnak fogjuk fel Jászit, hanem politológusnak, akkor számos „fogyatékossga” magyarázatot nyer, sőt éppen érénynek minősül, de így válnak kimutathatóvá tényleges korlátai is.

Politikai nézeteinek legfontosabb elemeit csak utalásszerűen érinthetem. (Vállalva egyezersmind az összefoglalás kockázatát; egy olyan gondolatrendszer esetében, mint Jászié, amely állandó — nem egyszer ugrásszerű — átalakulást mutat, csak megszorítással beszélhetünk „állandó” összetevőkről.) Mint politikus, aligha nevezhető „eklektikusnak”. A már idézett *Tíz év* című írásában joggal írta azt: „... a kitűzött célnál még világosabb volt az az ellentét, mely bennünket a régi világtól elválasztott.”²⁷ A feladat, melyet vállalt — és *mindvégig* vállalt —, az elmaradt magyar viszonyok megértése és befolyásolása volt. Változón ítélte meg a diagnosztizált betegség súlyosságát és ennek megfelelően a gyógymodot is — az alapállás azonban változatlan maradt.

A dualista magyar társadalmat minden szempontból elmaradottnak tartotta (éppúgy morális, mint gazdasági szempontból), ahol az energiákat „fölrli és tönkreteszi a latifun-

²⁴ A történelmi materializmus állambölcselete (1903), Művészet és erkölcs (1904).

²⁵ Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról (1907), A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője (1911), A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés (1912), Mi a radikalizmus? (1918), A Monarchia jövője (1918), illetve a 2. kiadásban: Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok (1918) — de a két később írt munkája is politológiai jellegű: Magyar kálvária, magyar föltámadás (Bécs 1920), The dissolution of the Habsburg Monarchy (Chicago 1929).

²⁶ Mint ismeretes, Jászi vezetésével jött létre 1914-ben az Országos Polgári Radikális Párt, amelynek képviselőjében tagja lett 1918-ban a Magyar Nemzeti Tanácsnak és Károlyi Mihály kormányának (a nemzetiségi kérdésekkel megbízott tárca nélküli miniszter). Az 1919 januárjában alakult Berinkey-kormányban már nem vállalt tárcát, az egyetem szociológia tanárává nevezték ki, de a külügyi tanács elnöke maradt. A Tanácsköztársaság kikiáltása után Bécsbe emigrált, és a huszas évek elején még aktív szerepet játszott a baloldali emigrációban.

²⁷ H. Sz., 1910/1. 1.

dium, az uzsora és a felekezeti népbutítás ördögi háromsága”.²⁸ Korántsem doktrinér módon kereste a kiutat abból a parlagi állapotból, amilyenek a magyar viszonyokat érzékelté. A szociális elmaradottság kérdését nemcsak a *nemzeti* problematikával kötötte össze, hanem — és ez különösen kedvelt területe volt — a *nemzetiségek* helyzetével is. Kétségtelen, nézeteiben kimutatható változás, de ez éppen pozitív irányú: a kulturális autonómia gondolatától eljutott a Dunai Egyesült Államok konföderációs tervéig, a nemzeti sérelmek bizonyos fokú lebecsüléséig és a nemzeti és nemzetközi problémák mélyreható összekapcsolásáig.

Külpolitikai törekvéseit egyrészt az a hagyomány határozta meg, mely a kisszámú magyarság sorsát kétségesnek látta *nagy szomszédok* között, másrészt az a körülmény, hogy a nagy szomszédok társadalmi berendezésüket tekintve *elmaradottak* voltak. A Duna-menti népek összefogásától remélte a megoldást, a Monarchiát e lehetőség *rossz* megvalósításaként marasztalta el. Még 1918-ban is így látta: „... ha egyszer valaki átlátja a Monarchia létjogosultságának benső logikáját, ami semmi egyéb, mint oly népek kooperációja, melyek egyedül képtelenek volnának helyüket megállani a germánság és a keleti szlávság kettős nyomása alatt.”²⁹ Szemléletének haladó vonása, hogy elvetette a szupremácia minden válfaját és az *egyenlők szövetségében* kereste a megoldást.³⁰

Ami a magyar állapotokat illeti, nemcsak a feudalizmus óta konzervált gazdasági és tudat¹ tényezőket ismerte fel élesszeműen, hanem a kapitalizálódás sajátos magyar torzulásait is, a tőke összefonódását a magyar ancien régime-mel. Világosan látta, hogy a magyar uralkodóosztály a megkésettiséget a haladottabb országok árnyoldalaira való hivatkozással próbálja mentegetni, meghirdetve a „külön” út eszményét, ami lehetetlenné teszi a *saját* utat. Amikor Jászi javaslatot tett ezeknek az állapotoknak a meghaladására, kerülni próbálta az utópia veszélyét: már megvalósult, tényleges társadalmi intézményekre, tényleges társadalmi berendezésre hivatkozott, így vált mintává a nyugat-európai s kivált az angol demokrácia.³¹

De nem voltak illúziói a minta felől sem, jól látta e demokráciák polgári természetét és az ebből fakadó ellentmondásokat. Azzal, amit Ady úgy fejezett ki, hogy „Minden-minden ideálunk másutt megúnt ócskaság már”, Jászi is tisztában volt.³² Reálpolitikai — vagy ha tetszik, „pozitivistá” — beállítottságának megfelelően azonban a *meglevő tökéletesítésétől* remélte a megoldást és nem valami radikálisan új létrehozásától. A haladottabb országok árnyoldalait úgy vélte elkerülhetőnek, hogy a magyar gazdaságot nem az angol, hanem a svájci — vagyis nem az intenzív, hanem a mérsékelt kapitalizálódás — követésére szólította fel.³³ Ezzel összefüggésben kritikája nem annyira a magyar kapitalizálódás *felemenségét*, mint

²⁸ E megfogalmazás először Jászi híres felszólalásában bukkant fel (a Társadalomtudományi Társaság 1906. augusztus 7-i rendkívüli közgyűlésén), majd elég gyakran tért rá vissza politikai publicisztikájában.

²⁹ Egyik alapvető gondolata ez a Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok (Bp. 1918) c. könyvének.

³⁰ Híres „keleti Svájc”-konceptiójának éppen az volt a lényege, hogy a Monarchia népei is — a svájci kantonok mintájára — egységes államalakulatban érvényesíthetik leginkább érdekeiket. Jászi felfogása különben harmonikusan illeszkedett a magyar liberális hagyományokhoz, a *territoriális* nemzet eszméjéhez.

³¹ Ebben ismét olyan előzményekhez kapcsolódhatott Jászi, mint a centralisták (Szalay, Eötvös, Trefort) nézetei.

³² Ez világosan kitetszik már az 1903-ban írt A történelmi materializmus állambölcselete c. munkájából is. Későbbi tapasztalatai és olvasmányélményei — kivált a szindikalizmus — hatására még élesebben fogalmazta meg — 1. A kapitalista társadalom felbomlása. H. Sz., 1911/8. 123—133.

³³ Svájc példája természetesen a nemzetiségi problematika megoldásához szolgált mintául, de nem lehet figyelmen kívül hagyni ezt a vonatkozást sem. Bár a nagyüzemi termelésben látta Jászi a fejlődés útját, bizonyos történelmi adottságok mellett a kisüzemi termelést tartotta előnyösnek — persze szövetségi alapon. (Azt pedig külön hangsúlyozta, hogy „az ipari fejlődés törvényeit nem lehet egyszerűen átvinni a mezőgazdaságra”. Vö. Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról. (Bp. 1907. 62—71.)

inkább *kiméltetését* vette célba. Így válik érthetővé társadalmi eszménye is: az osztályok „kibékítését” remélte a nagyüzemi fejlődés polarizáló erejét fékező állami politikától, amely a kistermelő egzisztencia fejlesztését szorgalmazza.

E kibékítő szándék vezette Jászit arra is, hogy megpróbálja *szövetséget* kötni mindazzal a politikai erővel, amely hozzá (és a radikálisokhoz) hasonlóan szembeszállt a magyar status quoval. Hogy haladóbb szemléleti pozícióját nem tudta érvényesíteni, sokszor éppen a szövetségeseken (pl. a szociáldemokrata párton) múlt, mint azt a nemzeti és társadalmi problematika összekapcsolásának vonatkozásában Litván György bizonyította már idézett tanulmányában.³⁴ Más kérdés, hogy a kibékítő szándék milyen politikai jelentéssel bírt.

Egyébként ez sem volt olyan egyoldalú, mint azt Jászi bírálói vélik. Az osztálykompromisszumot Jászi nem polgári vagy kispolgári hegemoniával képzelte el. Úgy hitte, lehetséges egy olyan demokratikus irányítás, amelyben *minden réteg* képviselve van, tényleges arányának és súlyának megfelelően. Így 1918-ban, a Károlyi-kormány hatalomra jutása után kifejezetten az volt az elképzelése, hogy a legnagyobb arányban a Szociáldemokrata Pártnak kell képviselőt kapnia az irányításban, s ugyanakkor éppen Jászi tiltakozott (az ország tekintélyes paraszti rétegeit figyelembe véve) a parasztság elégtelen képviselője ellen. Azt, hogy a dolgozó és kizsákmányoló rétegek között áthidalhatatlan ellentét van, nem tagadta ugyan, de azzal számolt, hogy megfelelő állami (politikai) eszközök mellett minden „túlkapás” kiküszöbölhető és az egyéni vállalkozás — az elmaradott, szegény magyar gazdaság szempontjából — nélkülözhetetlen.³⁵

Jászi magyarázó kategóriái igen hajlékonyak, időnként túlon túl is képlékenyek. A társadalmat hatalmas organizációnak látta, amelyben éppúgy szerepet játszanak „faji” (eugenikai) tényezők, mint szociálisak. A társadalmi fejlődést feltartóztathatatlan, természeti törvényszerűségként érvényesülő folyamatnak fogta fel, de nem tagadva az egyéni akaratok szerepét e folyamat *üteme* szempontjából. Az egyéni célok és törekvések keresztetik egymást, de nemcsak fékezte, hanem erősítve is az összmozgást, ezért a történelem mint „eredő” törvényszerű és tudományosan kiismerhető. A világtörténelem mozgását végül is a felhalmozás és a racionalizáció alapján próbálta *fejlődésként* modellálni. A történelem befolyásolásának lehetőségét azonban nem tudta kielégítően magyarázni.³⁶

Jászi kezdetben úgy hitte, a társadalom *természettudományos* vizsgálata megfelelő eredményekre vezet. Később kiderült, hogy az *akarati* tényezők jelentősége a társadalmi életben óriási, ami egyrészt csökkenti a tudományos megbízhatóságot, másrészt növeli a társadalmi változás befolyásolásának esélyét. Mint politikus, az *érdekekkel* próbált számolni; nemcsak szövetségkeresését határozta meg ez, hanem azt is, hogy — alkalomtól függően — a *forradalmi* erőszakot éppúgy jogosnak tartotta, mint a *reformok* megvalósítását. De nem tudta megmagyarázni, hogy pl. saját progresszív törekvései mennyiben illeszthetők bele egy objektív, természeti törvényeket érvényesítő társadalom mozgásába? Vagy azt, hogy a fejlődés „végső” értékei mennyiben lehetnek „túl” a ténylegesen érvényesülő érdekek értékvonatkozásain? Ezek természetesen nem könnyen megválaszolható kérdések, mindenesetre jelzik Jászi felfogásának megoldatlanságait és a mögöttük meghúzódó szemléleti dualizmust.

Jászi ugyanis úgy integrálja — gondolati síkon — a különféle tényezőket, hogy nem méri fel: ezek a tényezők valóban integrálhatók-e? Az osztályok kibékítését is úgy szorgalmazza, hogy a *közös* érdekre apellál, de nem vet számot azzal: a *különös* érdekek hajlandók-e alárendelni magukat a közösnek? Az integráció, a progresszív tábor — és távlatként a magyar vagy a Duna-menti államalakulat — megszervezésének eszménye olyan elementáris erővel

³⁴ „Magyar gondolat — szabad gondolat”. Progresszió és nemzeti törekvések a századeleji Magyarországon. Valóság, 1975/3.

³⁵ L. erről bővebben: Magyar kálvária, magyar föltámadás. Bécs. 1920.]

³⁶ E kérdéskörben egyetértek Fukász György kritikájával.

jelentkezik Jászi munkásságában — ha tetszik, egyetlen elfogadható lehetőségként —, hogy „túlemeli” a megközelítést az ellentendenciák, az eltérő alternatíva mérlegelésén.

E tevékenységet a feloldhatatlan kettősségek általában jellemzik: egyfelől a tények „elfogulatlan”, tudományos *elfogadása*, másfelől a tények szenvedélyes, politikus *befolyásolni akarása*; egyrészt a társadalmi mozgások alárendelése *morális* értékeknek, másrészt a társadalmi mozgások azonosítása morálisnak éppen nem nevezhető érdekviszonyokkal; az egyik oldalon az *egyéniség* nem közönséges kultusza, a másikon pedig az *államiság* mint mindent megoldó tényező . . . és lehetne még sorolni tovább. A probléma éppen az: Jászi úgy hiszi, a tudományos és a politikai, a morális és az anyagi, az egyéni és az állami mind-mind integrálható elemek, anélkül, hogy ennek *módjával* kielégítően számot vetne.³⁷

Művészetelméleti nézetei

Ahogy filozófus vagy szociológus nem volt Jászi, még kevésbé nevezhető esztétának vagy irodalompolitikusnak. De hatása irodalmi életünkre igen jelentősnek mondható: mint a *Huszadik Század* szerkesztőjének befolyása volt a folyóirat irodalmi szemléletére és mint ismeretes, nagyobb szabású művészetelméleti munkát is írt. A művészetrel és irodalommal kapcsolatos elképzelései szervesen illeszkedtek politológiai koncepciójába és csakis ennek ismeretében értelmezhetők.

Már pályája kezdetén igen érdekelték Jászit az olyan kulturális területek viszonya, mint a művészet és a tudomány. A *szociológiai regényről* (1901) c. írásában³⁸ arra vállalkozik, hogy az ún. szociológiai regény műfaját elemezve kimutassa „az elmék irányzatának azt az általános evolúciós fokát, melynek ez az irány a szépirodalom terén megfelel”, azaz a műfajt elhelyezze a tágabb eszméörténeti kontextusban. A comte-i fejlődés-sémának megfelelően a XVIII—XIX. századot úgy fogja föl, mint a tudományok térhódításának, a „pozitivizmusnak” korát, s úgy látja, a szociológiai regény ennek az új fejlődési foknak reprezentánsa a szépirodalomban. Az általános kauzalitás, a természettörvények egyetemes uralmának gondolata válik e műfaj esetében először művészi témává és éppen ez adja legfőbb értékét.

Jászi érdeklődése elsődlegesen *ideológiai* természetű, arra figyel, hogy a művészet milyen szociális jelentésekkel rendelkezik, milyen módon tölti be társadalmi küldetését. De egy percig sem hiszi, hogy nézőpontja felől a művészet értékvonatkozásai kimeríthetők. Az új problémalátás jelentős érték ugyan, de nem kifejezetten esztétikai természetű. A kétféle értékvonatkozás elismerése arra készíti, hogy a fejlődéssémát is finomítsa: a szociológiai regény „evolúció”, de nem „tetőpont”, hiszen „esztétikai hatás szempontjából alulmarad az új irány nem egy úttörője (pl. Balzac) alkotásainál”.³⁹

A művészet ideológiai és esztétikai aspektusának viszonyát később megpróbálta tisztázni, vaskos kötetet szentelt a művészet és erkölcs összefüggésének.⁴⁰ Abból indult ki, hogy a művészet is tartalmaz erkölcsi momentumokat, de annyiban specifikus, hogy valami „többlettel” is rendelkezik, funkciója részben más. A művészet „öncélúságának” magyarázatát elutasította.⁴¹ Úgy gondolta, a művészetnek is, mint minden társadalmilag előállított produktumnak, tényleges szükségleteket kell kielégítenie. Pragmatikus nézőpontja segítette hozzá,

³⁷ A kettősségek jó részét is örökségként kapta a centralistáktól és az azok nyomdokain haladóktól — pl. az 1867 után fellépő „etatista” értelmiségtől (Arany László, Keleti Károly, Imre Sándor). L. NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Az „irodalmi” értelmiség felső rétegének ideológiájához, 1867 után. ItK, 1970. 588—602.

³⁸ H. Sz., 1901. 1. köt. 30—36, 116—122, 189—201.

³⁹ I. m. 31. Az „új irány” fő képviselője Zola. Vö. még JÁSZI Oszkár: *Zola mint szociológus*. H. Sz., 1902. 2. köt. 474—482.

⁴⁰ *Művészet és erkölcs* (1904). Bp. 1908².

⁴¹ I. m. 153—155, 158—160.

hogy a két terület között végül is kapcsolatot találjon: mindkettőt szocializálja az embert, de míg az erkölcs „elsősorban a társadalmi hasznosság alapján épül fel, többnyire az egyén érdekeivel szemben”, addig a művészet „az öröm birodalma, ami csak szabad tevékenység lehet”.⁴² Mindkettőt szabályozza az emberi életet, de az erkölcs mintegy „kivülről”, kényszerítően, míg a művészet „belülről”, pszichés szabályozóként.

Jászi — meglehetősen leegyszerűsítve a kérdést — úgy véli, hogy „az egész emberi élet és tevékenység iránytűje: a fájdalom kerülése és az örömmérzések, a boldogság minél nagyobb részének biztosítása”.⁴³ A művészet, miként a játék is, olyan tevékenységmód, amely intenzíven elégíti ki az alapvető, boldogságra való emberi törekvést. Azáltal, hogy képes kielégíteni és hatást vált ki az érzelmeire, voltaképp a művészet a leghatékonyabb kulturális tényező. A magas erkölcsi tartalom és az esztétikai hatékonyság találkozása azonban semmiképp sem szükségszerű: elképzelhető jelentős művészi mondanó intenzív művészi megjelenítés nélkül.

Bármennyire mechanikusan fogta fel a problematikát, a művészet szocializáló szerepét kortársainál árnyaltabban értelmezte. A hozzá közel álló felfogást valló Guyau-val nem ért egyet abban, hogy a művészet feladata csupán az volna, hogy „az érzések és lelkiállapotok közösséget létrehozza, a társadalmi együttérzést felkeltse és ápolja”.⁴⁴ Jászi szerint az érzelmei egyesítése a művészet alaptermészetéhez nem tartozik; s még igen magas színvonalú erkölcsi tartalom sem feledtetheti, hogy a művészet „több, mint a szociális eszmék pusztá visszahangozója... Úgy látjuk, hogy a művészet, legprimitívebb kezdeteitől fogva, a szocializáló erő egyik leghatalmasabbika anélkül is, hogy szociálissá válnék. Ez az erő a legindividuálisabb, sőt a külsőleg legantiszociálisabbnak látszó művészetben is megvan.”⁴⁵ Jászi tehát nem köti pusztán a művészet tematikus oldalához szocializáló funkcióját. Más kérdés, hogy a — sejthetően mélyebb szinten érvényesülő — szocializációs folyamatot nem tudja konkretizálni.⁴⁶

Jászi később irodalompolitikai tevékenységében és esetenként kritikai tevékenységében is igyekezett következetesen alkalmazni a *Művészet és erkölcsben* kifejtett elképzeléseit. Álláspontja márcsak azért is figyelemre méltó, mert lényeges vonatkozásokban tért el a Nyugat kritikusai által érvényesített szempontoktól. Nem kisebb kérdésekben került ellentétbe Hatvanyval és Osváttal, mint Ady költészetének megítélése.⁴⁷ Hatvany nagyhatású művéről⁴⁸ írt bírálatában kritikafelfogásuk különbözőségéről is ír; Hatvanyt „esztétikai woepkeizmus”-ban⁴⁹ marasztalja el, amely „a humanista tudományokban gyönyörködtető csillogásnál, egy nagy egyéniség briliáns rekonstrukciójánál egyebet nem lát és feleli, hogy a tudománynak elsősorban nem esztétikai örömszerzés a feladata, hanem a társadalmi törvényszerűségnek lehetőleg objektív és személytelen földerítése.”⁵⁰

A Hatvany-bírálatban csak jelzett ellentét később nyílt konfrontációban is kifejezést kapott: abban a vitában, amelyet 1912-ben a Társadalomtudományi Társaság az irodalom és

⁴² I. m. 433.

⁴³ I. m. 173.

⁴⁴ M. GUYAU *L'Art au point de vue sociologique* (Paris 1895²) c. munkája nagy hatással volt Jászira és körére. PEKÁR Károly nagyobb tanulmányt szentelt Guyau felfogásának: *Művészet és társadalom* Guyau szerint. H. Sz., 1901. 1. köt. 407—419.

⁴⁵ JÁSZI: i. m. 338.

⁴⁶ A Művészet és erkölcs nem tartozik Jászi legjobb írásai közé. Spencer igen vitatható „energia-felesleg” elméletére építi koncepcióját, és az erősen pszichológiai beállítottságú Jászi nem tudott elegendő művészetlektani eredményre támaszkodni. Az itt kifejtett elképzelések azonban fontosak művészetelméleti pozíciójának megértéséhez.

⁴⁷ Mint ismeretes, Jászi segítette elő Lukács Ady-írásának megjelentetését a Huszadik Században, miután a Nyugat nem közölte.

⁴⁸ L. HATVANY: *Die Wissenschaft des nicht Wissenwerten*. Leipzig 1908.

⁴⁹ Hatvany könyvében Woepke a bornírt filológus megszemélyesítője.

⁵⁰ JÁSZI Oszkár: *A klasszikus nevelés ellen*. H. Sz., 1908/9. 259—260.

társadalom kapcsolatáról rendezett.⁵¹ A bevezető előadást tartó *Ignotus* és a vita során később *Babits* is olyasmit tulajdonítottak a politikai radikalizmusnak, olyan nézeteket vetettek a szemére, amelyeket az nem vallott. A vitán felszólalt *Szende Pál* mellett *Jászi* is. Egyikük sem feleltette meg közvetlenül az irodalomnak és a politikának, sőt mind a ketten hangsúlyozták, hogy az irodalomnak önálló funkciói és viszonylag önálló fejlődése van, nem származtatható közvetlenül a társadalmi alapokból. Világosan megfogalmazták azt is, hogy az alkotói személyiségnek az a kultusza, amely a Nyugat körében kialakult, olyan típusú individualizmus, amely nem csupán a társadalmiság jelentőségét becsüli alá, hanem a *művészet tudományos megközelítésének lehetőségét is tagadja*. (Nyilvánvaló, hogy ez a gondolat már a Hatvany-bírálatban felmerült.)

A tudomány azonban illetékes annak vizsgálatában, hogy az egyes műalkotásokat és taggaban az egész művészetet milyen társadalmi adottságok hívják életre, milyen mechanizmusok segítségével válik szükségletté és megvalósíthatóvá akár a művészet létrehozása, akár pedig a befogadása. Babitscsal szemben, aki az alkotást lényegében ösztönös folyamatnak, a társadalmi meghatározottságot korlátnak fogta fel, *Szende Pál* meggyőzően mutatott rá, hogy még a legsajátabb egyéni adottságok-érzelmei is közös (társadalmi) fejlődés termékei, és nem annyira a pszichikum jelenik meg a szociológiai mezőben, mint inkább a szociológikum a pszichológiában. Mai szemmel nézve igen körültekintőnek és hajlékonyan tűnik *Jászi* vagy *Szende* megközelítése. Elismerik az esztétikum öntörvényű világát, s egyúttal pontosan jelölik ki a társadalmi tapasztalatot, a szociális funkció érvényesítését, mint a művészetbe beépülő, a művészetben is érvényesülő értékforrást.⁵²

E szempontokat azonban kevésbé sikerült a gyakorlatban is érvényesítenie *Jászinak* — igaz, alig-alig írt művészetkritikát. Az *Ady Ki látott engem?* c. kötetének megjelenése apropójából írt cikke⁵³ publicisztikájának kiemelkedő darabja ugyan, de az esztétikai vonatkozásokat teljesen mellőző írás. Nem kritikának készült, *Varga József* helyesen állapítja meg: *Adyról „mint nemzeti-társadalmi jelenségről vallott”*.⁵⁴ Igazi ereje éppen abban van, hogy *Ady* költészetének és költői küldetésének háttéréként tömören és rendkívül találóan vázolja fel a magyar ugar elnyomorodott állapotát, a nagybirtokos hazafiság mindent elborító szellemét. *Ady forradalmiságát* nem elvontan, mint a totális reménytelenségből kisarjadó magatartásformát értelmezi, hanem történetileg világosan körvonalazódó társadalmi erők megnyilvánulásaként: „Valódi paraszti és valódi proletárérzelmei viharzottak itt fel a grófok, uzsorások és kitarítottjaik ellen. Az igazi forradalom szele süvöltött itt, nagy szent, zsoldáros komolysággal. . . De *Petőfin* is túlmegy ennek a költészetnek nagyszerű humanitása és liberálizmusa, mikor *fölfedezi nemzetiségi mostohatestvéreinket* . . .”⁵⁵

⁵¹ L. a vita anyagát A szociológia első magyar műhelye c. válogatásban. Bp. 1973. 1. köt. 529—562. Az itt tárgyalt problematikával foglalkoztam a gyűjteményről írt szemlémben is (ItK, 1975. 121).

⁵² Számos részkérdésben azonban eltér *Jászi* és *Szende* álláspontja. Utóbbi hajlik arra, hogy a költészet társadalmi hatását *közvetlenül, mechanikusan* fogja fel.

⁵³ Egy verseskönyvről. Világ, 1914. február 15.

⁵⁴ *VARGA József: Ady Endre*. Bp. 1966. 316. *Varga* egyáltalán nem túloz, amikor *Jászi* írását a kortársak véleménye fölé helyezi. Az a megállapítása azonban, mely szerint a cikk „éppen azért sugall egy megnyugtató *Ady*-képet, mert nemcsak a társadalmi vonatkozásokra figyelt, hanem a szorosan vett művészi nézőpontra is” (i. m. 318), nem támasztható alá.

⁵⁵ „*Ady* Endre nemcsak új szavak, új formák és új ritmusok kovácsolója, nemcsak az életlendület nagy átértékelője, szóval nemcsak esztétikai narkotikum és hevítőszer; az ő költészete, művészeti ragyogása mellett, mint tömegmozgalom, mint szociális erő válik az Új-Magyarországnak egyik legizgatóbb és legtöbbet ígérő kultúrproblémájává. . . A kis költőknek gyakran dicsért l'art pour l'art-ja olykor nem egyéb, mint a világnézet és az érzésszála szükségése; a nagyoknak, az igaziaknak gyakran gáncsolt politizálása és propagandája csak azt jelenti, hogy képesek voltak koruk tömegmozgalmaikat akkora intenzitással átélni, átörülni és átcszenvedni, mint a kisebbek csak a bort, az asszonyt, vagy az idilli pihenést.” (*Jászi* idézett cikke.)

A művészet társadalmi küldetésére figyelő Jászi képes volt felismerni a művészet és társadalom bonyolult összefüggését: „Miként Petőfi, úgy Ady *egyetlen* kora költői erő kifejtésében azért, mert náluk a legszélesebben és legmélyebben társadalmi a legzibóbban és legátéltebben egyénivé válik. Célkitűzőkké, sőt propagandistákká lesznek anélkül, hogy szónokokká vagy politikusokká válnának . . .” Az esztétikai aspektus elmélyítését azonban nem érezte feladatának, s így az „etikai” (és politikai) jelentés teljesen háttérbe szorította a poétikai tényezőket. Művészetelméleti vizsgálataiban érzekelte ugyan az esztétikum „többletét”, ennek mi-kéntjére azonban nem tudott elfogadható választ találni.

Jászi viszonya a marxizmushoz

Ennek elemzése természetesen sokkal részletesebb dokumentációt igényelne. Jászi — ez nyilvánvaló — nem volt marxista, és ismeretei (mai szemmel nézve) igen hiányosak voltak e téren.⁵⁶ De nem szabad megfeledkezni arról, hogy Marx és Engels műveinek megismerése időben igen elhúzódott (fontos munkákat csak a huszas és harmincas években jelentettek meg először), a századfordulón rendelkezésre álló szövegek sem voltak hitelesek. Jászinak az a könyve, amelyet e vonatkozásban leginkább szokás emlegetni (*A történelmi materializmus állambölcsélete*, 1903), tárgyánál fogva rendkívül kevés írásra támaszkodhatott.⁵⁷

Jászi viszonya a marxizmushoz felemás. Egyetért az anyagi (gazdasági) viszonyok *alapvető* jelentőségével, de hangsúlyozza a szellemi kultúra fontosságát is (akkoriban ez az ellenvetés egyáltalán nem volt indokolatlan).⁵⁸ A spenceri liberális individualizmussal szemben elismeri a történelmi materializmus igazságát a társadalmi fejlődés kérdésében, amennyiben a tényleges tendencia a *tervszerű kooperáció* megvalósulása és elterjedése.⁵⁹ De éppen ezért vitatja az állam „elhalásának” koncepcióját, hiszen az egyre átfogóbb gazdasági integráció aligha teszi ezt lehetővé.⁶⁰ Nem jelentéktelen érve még, hogy bár a kizsákmányolók kisajátítása lehetséges, ez nem vezet az állam elhalásához, mivel ha az „osztály alatt . . . a társadalomnak egy olyan köre értendő, mely különleges társadalmi szerepénél fogva különleges érdekekkel bír”, akkor az osztályok léte továbbra is fennáll, és e különleges érdekek a *munkamegosztásból* adódóan a jövőben is funkcionálnak.⁶¹ Ellenben az állam — Jászi szerint — el fogja veszíteni elnyomó szerepét, mint *konstitutív* intézmény, a közérdeket fogja szolgálni.⁶²

A történelmi materializmusban talán az ragadta meg leginkább Jászit, hogy a társadalom *tudományos* magyarázatát kívánja adni. De korlátja az „egyoldalú materializmus”, amennyiben a szellemi kultúrával és magával az egyéni akarattal nem számol. Éppen az utóbbi hiá-

⁵⁶ Fukász György könyve igen alaposan elemzi Jászi viszonyát a marxizmushoz és a szocialista-kommunista mozgalomhoz. Itt csak azokat a kérdéseket érintem, amelyek értelmezését Fukásznál vitathatónak tartom.

⁵⁷ Nem beszélve arról, hogy Marx — maga is úgy ítélte meg — „állambölcséleti” gondolatait nem tudta megnyugtató módon kifejteni; Engels ide vonatkozó munkái pedig — még a revizionista szövegtorzítások nélkül is — nem egy kérdésben problematikusak. Más kérdés, hogy Jászit mindez nem mentesíti akkor, amikor a rendelkezésére álló szöveget nyilvánvalóan félreérti és könnyelműen mond ítéletet.

⁵⁸ Filozófiai síkon Jászi igencsak járatlan, gyorsan veszi át mások véleményét. Éppen ezért nem tűnik célravezetőnek túl nagy fontosságot tulajdonítani „filozófiai” kinyilatkozásainak — l. pl. A történelmi materializmus állambölcsélete. Bp. 1906.² 8. oldalán a jegyzetpontot. („Tudományos agnoszticizmusát” illetően érdemes felfigyelni a Piklerrel folytatott vitára. Adatait l. a 13. jegyzetben.)

⁵⁹ I. m. 87, 98—102.

⁶⁰ I. m. 91—94.

⁶¹ I. m. 81. illetve 88.

⁶² Itt nyilvánvalóan ellentmond magának Jászi. Az osztálybékét „egyenlő erős, azaz egyenlően szervezett, művelt és öntudatos társadalmi osztályok” kialakulására építi, ennek lehetőségét azonban nem vizsgálja. Vö. I. m. 91.

nyát pótolja Jászi szerint *Pikler* „belátásos”-elmélete, amely feltételezi a jövő kalkulálhatóságát; ugyanakkor az egyéni kalkuláció sem mindenható (csupán fontos összetevője a történelemnek).⁶³ Az integráció fokozódó érvényesülése egyetlen vonatkozásban aggasztotta Jászit, és e tekintetben nemcsak a proletárdiktatúra gondolatától berzenkedett, hanem a hozzá közel álló és Piklert követő *Somló Bódog* etatista elképzeléseitől is: feltette a fokozott államhatalommal szemben a *gondolatszabadságot*.⁶⁴

A *történelmi materializmus állambölcselete* megírása idején a kommunista mozgalom alternatíváit Jászi még a Bernstein—Kautsky vita alapján ítélte meg, elméletileg a *revizionizmus* reformista álláspontját fogadva el. Később hatása alá került az ausztromarxizmus képviselőinek (O. Bauer, M. Adler), akik mind az osztályok, mind pedig a nemzetek között (K. Renner) az integráció lehetőségét keresték. Igen érdekes, hogy az integrató szándék az adott politikai helyzetben a forradalmi erőszak és — Szabó Ervin közvetítésével — a *szindikalista* eszmék elfogadására készlette. A bolsevizmust mindvégig ellenszenvvel fogadta, a *világháború* termékeként fogva fel, és ezen nem változtatott az sem, hogy magát *Lenint* (kivált a parasztkérdésben folytatott politikájáért) zseniális politikusnak tartotta.⁶⁵

1914-ben egyike volt a keveseknek, akik élesen szembefordultak a háborús históriával. A háborút „elvetélt forradalomként” értékelte. Később a bolsevizmust — mintegy fordított folyamatként — a világháborúból származtatta, amelynek kataklizmájában „először valósultak meg alkalmas *tömeglélektani* feltételek a marxista kommunizmus befogadására”. „Marx nem tévedett — írja Jászi —, széles körű, erőszakos forradalmakra — olyanokra, melyek képesek volnának a kapitalista világrendet *par révotte* megdönteni — csak szélső tömegnyomor, elkeseredés, anyagi, szellemi és erkölcsi elnyomorodás hajthatja a tömegeket. A világforradalom emez feltételei pedig mindenütt hiányoztak a háború előtti korszakban.”⁶⁶ A fronton a „*fogyasztási kommunizmus*”, a hinterlandban pedig a *központosított készlet-gazdálkodás* rendszere minden nyomorúsága mellett is biztonságos gazdálkodási rendszernek látszott, amelynek meglévő fogyakékoságait — úgy tűnt — ki lehet küszöbölni, ha a frontot *megfordítják*: a külső ellenség helyett a belső ellenség ellen fordítják.⁶⁷ Jászi érzékeli a tömegmozgalom *vallásos* ideológiai szerkezetét; valóban érthetetlen: hogyan tudott elképzelni tömegmozgalmat — az adott történelmi körülmények között — más típusú (tudományos-racionalista) ideológiai szerkezettel.

Nem feladatom itt Jászi 1918—19-es helyzetmegítéléseit és politikáját elemezni és értékelni, de az áttekintés nem lenne teljes, ha nem jelezném: Jászi nem a kommunista mozgalomnak volt elszánt ellenfele, hanem a Horthy-féle ellenforradalomnak; és mind gazdasági, mind ideológiai kritikájában, amit a Tanácsköztársaság felett gyakorolt, számos elem jogosult volt. Élesszeműen vette észre a központosítással együttjáró új „vörös” bürokrácia kialakulását, az ipari szocializálás gazdasági hátrányait és — a politikában közvetlenül jelentkező talán legnagyobb mulasztást — az agrárkérdés doktrinér kezelését.⁶⁸

⁶³ I. m. 86.

⁶⁴ I. m. 107—109. Figyelemre méltó, hogy emigrációját a Tanácsköztársaság idején részben azzal indokolja, hogy nem bírta elviselni „a gondolat- és lelkiismereti szabadságnak teljes elkobzását”. (Magyar kálvária, magyar föltámadás. München 1969. 3 117.) A példa, amelyre hivatkozik, valóban megtörtént: Szabó Ervin őt kérte fel írói hagyatékának gondozására, amihez Kun Béla nem járult hozzá, Szabó akaratának teljesítését „burzsoá szentimentalizmusnak” tartva.

⁶⁵ Az agrárkérdést Jászi mindvégig kardinális problémaként kezelte. Állásfoglalása főként F. Oppenheimer és Henry George koncepciójára épült; a nagybirtokok felosztását és a kisbirtokok szövetkezését propagálta.

⁶⁶ Magyar kálvária, magyar föltámadás. München 1969. 78.

⁶⁷ I. m. 81—82.

⁶⁸ I. m. 129—148.

Jászi megítélésében gyakran bukkan fel a „moralizálás” elmarasztaló minősítése. Politikailag kétségtelenül nem volt mindig célravezető az a morális érzékenység, amely nem túl sok barátot szerzett neki. Mint Károlyi Mihályné is jellemzi: „saját erkölcsi mércéjét igen magasra állította, így másokkal szemben is ugyanolyan követelményeket támasztott”.⁶⁹ Ideológiai szempontból azonban teljesen indokolt volt ez a magas erkölcsi mércé, amely a politikát (úgy sejtette néha, hogy reménytelenül, mégis) morális értékek szolgálatába kívánta állítani, ahogy az osztályharcot is — a marxi elmélethez hasonlóan — az emberi kiteljesedés szolgálatába.

András Veres

AN APPROACH TO THE EARLY WORKS OF OSZKÁR JÁSZI

The author takes it as a starting point that we are in need of an objective analysis of the activity of the Hungarian Radical movement of the early 20th century, led by Oszkár Jászi. As József Révai and others have formed a subjective, perhaps even biased estimate of Hungarian Radicalism, a reevaluation seems necessary. The present essay can be only a first attempt to characterize the sociological and aesthetic views of Jászi and his relation to Marxism before 1919.

If we try to relate Jászi to the Hungarian and foreign sociological currents of the period, we must admit that he did not subscribe to any of the well-known sociological systems. He both appreciated and criticized Spencer's theory as much as the basic tenets of those who reacted against Spencer, and he made a similar double approach to the idea of „insight” propounded by Spencer's Hungarian disciple Gyula Pikler and to historical materialism. The intention underlying his critical remarks was obvious: he wished to be a go-between whose task is to reconcile different opinions. Needless to say, he definitely rejected what he considered retrograde ideas. As to the progressive sociological movements, he found useful elements in each, and aimed at a combination of these elements for the sake of the common progressive ideas.

No one can form a just picture of Jászi's intentions who disregards the fact that he was not philosopher, not even sociologist, but politician and polytologist who took „sociological” knowledge as an instrument. The philosophical basis of his activity was eclectic, and this may be one of the reasons for the eclecticism of his sociological views. It must be admitted that no „reconciliation” of different opinions is possible without a coherent system of ideas. Still, Jászi's primary aim was not so much sociological as political. In politics he cannot be called eclectic; in this field and in his polytological works he developed an exceptionally organic system of ideas.

Jászi's essays on art and literature constitute an integral part of his polytological system. In theory he went much further than the leading critics of *Nyugat*, the outstanding periodical of the early 20th century. He clearly recognized that the cult of the individual asserted by those critics implied not only an underestimation of *the social*, but also a rejection of a *theoretically systematic* approach to literature. For Jászi the aesthetic had an autonomy of its own, but it also implied social experience. He regarded the social function of art as an important source of aesthetic value. It can be regretted that he observed these theoretical principles rather in his editorial practice than in his few critical works.

⁶⁹ KÁROLYI Mihályné: *Együtt a száműzetésben*. Bp. 1973. 39.